

Justyna Czachara,

Jan Krupa*

* Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie

TURYSTYKA WIEJSKA FORMĄ REKREACJI I TERAPII DLA OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH

Abstrakt

Wiele polskich wsi zlokalizowanych jest na obszarach posiadających liczne walory przyrodnicze i kulturowe, które stanowią szansę dla rozwoju turystyki wiejskiej w tych regionach. Turystyka i rekreacja na obszarach wiejskich zaspokaja wiele potrzeb turystów, m.in. potrzeby zdrowotne, społeczne, poznawcze, a dodatkowo jest konkurencyjna cenowo w porównaniu z innymi ofertami wypoczynku. Z analizy sytuacji demograficznej w krajach Unii Europejskiej wynika, że wzrasta liczba osób w wieku starszym, jak i osób niepełnosprawnych. Powoduje to wzrost segmentu rynku ludzi o specjalnych potrzebach.

Turystyka wiejska jest w stanie stworzyć szeroki wachlarz atrakcyjnych, specjalistycznych i konkurencyjnych cenowo produktów turystycznych dostosowanych dla osób niepełnosprawnych. Przyniosłoby to obopólne korzyści zarówno dla gospodarzy danych terenów wiejskich, jak i turystów o specjalnych potrzebach.

Celem pracy jest przedstawienie możliwości uprawiania turystyki i rekreacji przez osoby niepełnosprawne na terenach wiejskich i wskazanie ich pozytywnego oddziaływania na turystów o specjalnych potrzebach.

W pracy wykorzystano obserwacje poczynione w trakcie wyjazdów turystycznych z osobami niepełnosprawnymi oraz technikę bezpośredniego wywiadu, uzupełniając całość odpowiednio dobraną literaturą.

1. Wstęp

Rolnictwo stanowiło nie tak dawno główne źródło pracy i dochodu ludności wiejskiej. Obecnie obserwuje się malejącą siłę ekonomiczną rolnictwa. Alternatywą dla wielu mieszkańców wsi może być podjęcie działalności gospodarczej w aspekcie turystyki wiejskiej.

Nie jest to zagadnienie nowe. Od dawnych czasów zamożni mieszkańcy miast wyjeżdżali po wypoczynek czy rozrywkę do swoich letnich wiejskich rezydencji. Stopniowo swoim zasięgiem wypoczynek na wsi objął także klasę średnią i najniższą, a począwszy od lat siedemdziesiątych XX w. ta forma rozwinęła się na dobre. Przy dzisiejszym rozwoju środków transportu, pewnie każdy z nas, przynajmniej raz do roku, stara się oderwać od zaludnionej, miastowej codzienności i uciec, choć na chwilę w odmienne wiejskie środowisko.

Obszary wiejskie dysponują bogatymi zasobami przestrzennymi, przyrodniczymi, kulturowymi i ludzkimi, które stwarzają dogodne warunki do rozwoju różnych form

turystyki, wykraczających poza agroturystykę. Jednak do pełnego rozwoju różnych form i rodzajów turystyki na obszarach wiejskich, a zwłaszcza do przyjęcia osób z różnego rodzaju dysfunkcjami zdrowotnymi, należy w pełni dostosować i rozwijać infrastrukturę turystyczną, często specyficzną¹.

Racjonalne zagospodarowanie turystyczne obszarów wiejskich, w tym również specyficzna infrastruktura, stanowi brakujący czynnik. Problem związany z powstawaniem inwestycji turystycznych wynika przede wszystkim z istnienia przeszkód i braku umiejętności w pozyskiwaniu kapitału². Turystyka wiejska jest formą, która przynosi obopólne korzyści, zarówno dla turystów jak i gospodarzy terenów recepcyjnych. Dla turysty to możliwość spędzenia czasu wolnego, który ma swoje dwie podstawowe funkcje: wypoczynku i rekreacji oraz rozwoju osobistego³. Gospodarzom terenów wiejskich przyniesie korzyści ekonomiczne, gospodarcze i społeczne.

Problematyka turystyki i zagospodarowania turystycznego na obszarach wiejskich została ujęta w rządowych dokumentach strategicznych, m.in. w Programie Operacyjnym Rozwoju Obszarów Wiejskich, opracowanym w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi⁴. Dokument ten zakłada, m.in. wspieranie przedsięwzięć związanych z turystyką, jak:

- rozwinięcie i wprowadzenie na rynki produktów turystycznych związanych z turystyką na terenach wiejskich,
- przygotowanie i rozpowszechnianie informacji o żywności wytwarzanej tradycyjnymi metodami.

Rozwój zainteresowania turystyką wiejską powoduje, że turyści coraz częściej zwracają uwagę na standard i jakość świadczonych usług podstawowych (nocleg, wyżywienie), ale także na nowe, coraz ciekawsze oferty usług dodatkowych, które dostarczą doznań emocjonalnych, kulturowych, krajoznawczych itp. Rozwijająca się konkurencja wymusza także na gospodarzach szukania nowych rynków potencjalnych klientów. A takimi klientami-turystami mogą być osoby niepełnosprawne, o których polska turystyka zapomniała lub pamiętać i wiedzieć nie chce.

2. Cel i metody badań

Celem pracy jest przedstawienie możliwości uprawiania turystyki przez osoby niepełnosprawne na terenach wiejskich i wskazanie jej pozytywnego oddziaływania na turystów o specjalnych potrzebach.

¹ B. Łągowska, K. Michałowski, *Aspekty rodzajowo-przestrzenne zagospodarowania turystycznego obszarów wiejskich*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Nr 465, seria „Ekonomiczne Problemy Turystyki” (8), Szczecin 2007, s. 147–152.

² T. Soliński, J. Krupa, *Finansowanie rozwoju turystyki w Polsce w warunkach członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Hotelarstwa i Turystyki, Zeszyt 3, Jasło 2005, s. 59–76.

³ M. Jalinik, *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2002, s. 33.

⁴ Program Operacyjny Rozwój Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, dokument elektroniczny, www.fundusze-strukturalne.pl (03.04.2009).

W pracy wykorzystano obserwacje poczynione w trakcie wyjazdów turystycznych z osobami niepełnosprawnymi oraz technikę bezpośredniego wywiadu, uzupełniając całość odpowiednio dobraną literaturą.

Wykorzystane w publikacji zdjęcia, autorstwa Justyny Czachary, wykonane zostały podczas imprez turystycznych organizowanych przez Koło Osób Niepełnosprawnych przy PTTK w Rzeszowie.

3. Niepełnosprawny turysta – potencjalnym klientem

Według zapisu w Karcie Praw Osób Niepełnosprawnych, która uchwalona została przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej z dniem 1 sierpnia 1997 r. „osoby niepełnosprawne, to osoby, których sprawność fizyczna, psychiczna lub umysłowa trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia życie codzienne, naukę, pracę oraz pełnienie ról społecznych, zgodnie z normami prawnymi i zwyczajowymi, mają prawo do niezależnego, samodzielnego i aktywnego życia oraz nie mogą podlegać dyskryminacji”⁵.

W Polsce, biorąc pod uwagę rodzaj niepełnosprawności i sferę, której ona dotyczy, przyjmuje się podział (Sowa 1999)⁶:

- osoby z niesprawnością sensoryczną – osoby niewidome i słabowidzące, osoby niesłyszące i słabo słyszące,
- osoby z niepełnosprawnością fizyczną: – osoby z niepełnosprawnością motoryczną – z uszkodzeniem narządu ruchu (fot. 1) oraz osoby z przewlekłymi schorzeniami narządów wewnętrznych,
- osoby z niepełnosprawnością psychiczną,
- osoby z niepełnosprawnością złożoną tzn. dotknięte więcej niż jedną niepełnosprawnością.

Fot. 1. Wycieczka do Smolnika w Bieszczadach

Źródło: J. Czachara

⁵ Karta Praw Osób Niepełnosprawnych, Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 r., www.mpips.gov.pl (02.10.2008)

⁶ J. Grabowski, M. Milewska, A. Stasiak, *Vademecum organizatora turystyki niepełnosprawnych*, WSTH w Łodzi, Łódź 2007, s. 40–41.

Według danych GUS liczba osób niepełnosprawnych w Polsce to blisko 5,5 mln, co stanowi ok. 14 procent ludności kraju. Liczba ta z roku na rok rośnie. O ile w 1988 r. na 1000 mieszkańców Polski przypadało 99 osoby niepełnosprawne, tak w 2002 r. już 143 osoby.

Turystyka osób niepełnosprawnych oznacza zamierzoną, celową, dobraną do potrzeb aktywność fizyczną realizowaną w różnych formach podróżowania, ściśle związaną z aktywnością krajoznawczą. Traktowana jest jako element rehabilitacji osób niepełnosprawnych, której cel stanowi przywrócenie maksymalnej sprawności fizycznej, psychicznej, społecznej i zawodowej oraz przystosowanie do normalnego życia. Turystykę ludzi niepełnosprawnych należy traktować nie tylko jako rozrywkę czy relaks, ale również jako środek terapeutyczno-wychowawczy (fot. 2), umożliwiający wypróbowanie swoich sił w różnych, często w trudnych warunkach⁷. Dla osób niepełnosprawnych będą to np. podjazdy pod wzniesienia, żwirowa nawierzchnia, wysoko zainstalowany włącznik światła, dla niewidomych – chociażby odwrotnie założony kurek przy prysznicu i wiele innych utrudnień, które w pełni zdrowym nie przemkną nawet przez myśl.

Fot. 2. Zagórz – zwiedzanie ruin klasztoru

Źródło: J. Czachara

Pamiętać należy także o tym, że prawa dostępu do turystyki i rekreacji dla osób niepełnosprawnych zapisane są w licznych, ważnych dokumentach, m.in. w:

⁷ A. Migas, *Turystyka osób niepełnosprawnych*, Miesięcznik „Znak”, nr 616, 2006.

Standardowych Zasadach Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych, Karcie Praw Osób Niepełnosprawnych, „Planach działania Rady Europy w celu promocji praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie: podnoszenie jakości życia osób niepełnosprawnych w Europie 2006–2015” czy w Strategii rozwoju turystyki w Polsce na lata 2006–20.

4. Turystyka wiejska – korzyści i możliwości dla osób niepełnosprawnych

Według L. Strzembickiego⁸ powodami zainteresowania turystyką wiejską są:

- spokojny wypoczynek,
- walory zdrowotne,
- koszty pobytu,
- możliwość bezpośredniego kontaktu,
- poznanie tradycji, zwyczajów, kultury,
- możliwość realizacji zainteresowań,
- możliwość wyżywienia.

Te powszechne zainteresowania, oczekiwana w stosunku do turystyki wiejskiej, będą takie same dla ludzi z niepełnosprawnością. Dodatkowym aspektem będzie także to, iż uprawianie turystyki przez osoby niepełnosprawne jest istotnym elementem rehabilitacji tych osób, którego celem jest przywrócenie możliwie maksymalnej sprawności fizycznej, psychicznej, społecznej i zawodowej oraz umożliwienie stopniowego przystosowania się do normalnego życia. Jest wzbogacaniem i przedłużaniem terapii ruchowej, rozbudza też zainteresowania działalnością poznawczą⁹.

Co prawda, dostępność do infrastruktury, wyposażenie obiektów i wiele innych czynników umożliwiających podróż oraz pobyt będą dla tej grupy turystów wymagały specjalnych udogodnień, ale same oczekiwania są podobne.

Sytuacja ekonomiczna większości osób niepełnosprawnych jest trudna, dlatego niskie koszty pobytu w porównaniu z innymi ofertami wyjazdowymi mogą przyciągać turystów niepełnosprawnych.

Spokojny wypoczynek to nie tylko cisza, ale też mniejsza liczba innych turystów, co dla wielu osób stanowić może bodziec do powolnego przełamywania bariery psychicznej, wstydu, lęku przed kontaktami z innymi osobami (fot. 3).

⁸ L. Strzembicki, *Wypoczynek w gospodarstwach wiejskich w opinii turystów* [w:] „Turystyka wiejska a rozwój i współpraca regionów”, Zeszyt 15, Prace Naukowo-Dydaktyczne, PWSzZ w Krośnie, Krosno 2005, s. 29.

⁹ J. Wolski, *Profilaktyczne leczenie i rehabilitacyjne funkcje turystyki. Cz. I. Aspekty fizjologiczne i psychologiczne*, Warszawa 1979 [w:] K. Kaganek, H. Stanuch, *Modele regresyjne uprawiania turystyki aktywnej przez osoby niepełnosprawne wzrokowo i ruchowo*, www.bams.cm-uj.krakow.pl (20.10.2010)

Fot. 3. Wycieczka integracyjna w zaciszu bieszczadzkiej przyrody

Źródło: J. Czachara

Możliwość bezpośredniego kontaktu to dla obu stron – turyści – gospodarzy, możliwość wzajemnej integracji, poznania, przełamania istniejącego w naszym społeczeństwie wzorca „inności” niepełnosprawnych. Ma to duże znaczenie szczególnie dla dzieci, dorastającej młodzieży, dla której kontakt z niepełnosprawnością nie będzie już traumatycznym przeżyciem¹⁰.

Poznanie tradycji, zwyczajów, kultury, folkloru, pracy w gospodarstwie, tym bardziej, że można je obserwować na „żywo”, to dla wielu szansa na znalezienie lub rozbudzenie własnych zainteresowań. Obserwując i rozmawiając z uczestnikami wyjazdów po powrocie do domu, zauważa się chęć dalszego zgłębiania poznanych tematów dotyczących kultury, świata przyrody, zwyczajów itp.

Możliwość poznania przyrody poprzez bezpośrednie z nią obcowanie. Sama obserwacja krajobrazów, słuchanie trelów ptaków, „podglądanie” zachowań zwierząt nie tylko niepełnosprawnym umożliwia ucieczkę od codzienności w inny, spokojniejszy świat natury. Obcowanie z przyrodą, zwierzętami może być także elementem edukacji ekologicznej.

Pobyt na terenach wiejskich umożliwia także wielu doznań kulinarnych. Daje szansę poznania wielu oryginalnych przepisów kulinarnych, sposobów przetwarzania żywności, czy umożliwia osobisty udział w cyklu tworzenia np. przetworów. Nie sposób przedstawić w owym artykule wszystkich korzyści, jakie daje niepełnosprawnemu turyście pobyt na terenach wiejskich. Nie będzie on jednak możliwy bez zlikwidowania barier architektonicznych, transportowych (fot. 4), informacyjnych i tych najtrudniejszych – społecznych.

¹⁰ P. Chrzanowski, *Wstyd i niewiedza – pokonajmy bariery*, www.witrynawiejska.org.pl (03.02.2009)

Fot. 4. Wola Michowa w Bieszczadach – pokonywanie trasy na wózkach

Źródło: J. Czachara

Dostosowanie samych obiektów noclegowych to nie wszystko. Współpraca gospodarzy obiektów z niepełnosprawnymi zaowocować może wyznaczeniem wielu ciekawych i malowniczych szlaków czy ofertą pobytową, w której znajdą się liczne atrakcje jak choćby możliwość jazdy konnej, agroturystyki czy zooterapii itp.

W Polsce agroturystyka jest dopiero w fazie rozwoju, natomiast agroturystyka dla niepełnosprawnych to biznes zupełnie niszowy – choć niezwykle atrakcyjny i perspektywiczny, na który istnieje ogromny popyt zarówno ze strony niepełnosprawnych w kraju, jak i za granicą¹¹. Jak wynika z badań, agroturystyka jest mało popularną formą wypoczynku osób niepełnosprawnych, choć cieszy się wśród nich dużym zainteresowaniem. Wśród barier uczestnictwa w tej formie wypoczynku wymienić można przede wszystkim brak informacji o dostępności gospodarstw agroturystycznych dla osób niepełnosprawnych w materiałach promocyjnych (folderach, katalogach)¹² oraz m.in.¹³:

- bariery architektoniczne powodujące niedostosowanie gospodarstw do potrzeb tej grupy odbiorców,
- bariery finansowe powodujące brak funduszy na adaptację i modernizację gospodarstw,
- bariery kadrowe wynikające z braku wiedzy i doświadczenia oraz słabego przygotowania kwaterodawców do świadczenia usług niepełnosprawnym turystom,
- przeświadczenie o małej opłacalności tej dziedziny.

¹¹ Wypoczynek dla niepełnosprawnych, www.ipis.pl (20.10.2010)

¹² J. Żbikowski, D. Nałęcka, *Wypoczynek w gospodarstwach agroturystycznych w opinii osób starszych i niepełnosprawnych* [w:] F. Midura, J. Żbikowski, *Krajoznawstwo i turystyka osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Papieża Jana Pawła II, Biała Podlaska 2005, s. 237.

¹³ M. Iwańska, *Możliwości wykorzystania bazy agroturystycznej na potrzeby niepełnosprawnych turystów* [w:] R. Ziółkowski (red.), *Osoby niepełnosprawne w turystyce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2010, s. 123.

5. Turystyka wiejska jako forma terapii

Turystyka wiejska coraz bardziej się rozwija, powodując rosnącą liczbę konkurentów. By uzyskać przewagę, potrzeba stworzyć i wykreować ciekawy i innowacyjny produkt. Takimi produktami może stać się oferta usług agroturystyki czy zooterapii.

L. Przezbórska i M. Sznajder (2006)¹⁴ wyszczególnili termin agroturystyki, czyli terapia na terenie gospodarstwa lub na terenie wiejskim. W opinii autorów tego terminu, agroturystyka oferuje obecnie pewne produkty i usługi mające charakter terapeutyczny są to:

- hipoterapia – ogół zabiegów terapeutycznych, do których wykorzystuje się konia,
- terapia wykorzystująca specyfiki roślinne i zwierzęce:
 - aromatoterapia – terapia wykorzystująca zapachy, pozytywne właściwości olejków eterycznych zawartych w roślinach,
 - apiterapia – terapia wykorzystująca w metodach leczenia i profilaktyki zdrowia produkty pszczele i preparaty sporządzone z tych produktów,
- specyficzne diety,
- minisanatoria.

Inną, ciekawą metodą jest zooterapia, czyli metoda terapii oddziaływająca na pacjenta poprzez obecność zwierzęcia¹⁵. Do najpopularniejszych form zooterapii należą:

- hipoterapia – kontakt z koniem (fot. 5),
- dogoterapia – kontakt z psem,
- felinoterapia – kontakt z kotem,
- onoterapia – kontakt z osłem czy mułem,
- delfinoterapia – kontakt z delfinem.

Fot. 5. Hipoterapia w gminie Jednorożec

Źródło: <http://www.to.com.pl/apps/pbcs.dll/gallery> (28.10.2010)

¹⁴ A. Kotala, A. Niedziółka, *Kształtowanie przewagi konkurencyjnej w agroturystyce na przykładzie województwa małopolskiego*, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe, tom X, Zeszyt 2, www.seria.home.pl (14.03.2009)

¹⁵ A. Kolan-Zwolińska, Co to jest zooterapia? (<http://terapiadzieci.org>) (12.03.2009)

Metoda ta znana jest już od XVIII w., a lata badań dostarczyły wiele dowodów na to, że zwierzęta mają pozytywny wpływ na zdrowie psychiczno-fizyczne człowieka. Już samo obserwowanie zachowań zwierząt, powoduje odprężenie i poprawę nastroju. Jest także pewną formą edukacji, wychowania, uczenia wrażliwości i odpowiedzialności. Pozwala ona także stworzyć jedyną i niepowtarzalną więź: człowiek – zwierzę¹⁶.

Turystyka wiejska umożliwia także turystom bliższe poznanie kultury, tradycji i obyczajów odwiedzanych regionów. Regionalna twórczość ludowa, rzemiosło, kulinaria, tradycje ginących już zawodów nie tylko uatrakcyjnią pobyt, ale mogą stać się dodatkową formą terapii. Warsztaty twórcze, w trakcie których uczestnicy mogą w sposób praktyczny poznać tajniki lokalnego rzemiosła artystycznego (rzeźbiarstwo, tkactwo, garncarstwo, malarstwo itp.) czy obyczajów kulinarnych (pieczenie chleba, przygotowywanie lokalnych specjałów itp.) mogą rozbudzić potrzeby poznawcze, znaleźć nowe pasje i zainteresowania, a może i odkryć ukryte talenty. Na płaszczyźnie twórczości artystycznej osoby niepełnosprawne będą mogły wykazać swoją sprawność i pełną równoprawność. Spotkania takie umożliwiają wyrażenie radości wynikającej z twórczej wypowiedzi oraz wspólnej zabawy¹⁷.

Przedstawione wyżej metody terapii mogą stanowić ciekawą formę wypoczynku dla każdego turysty, bowiem odgrywają duże znaczenie zarówno dla zdrowego, jak i niepełnosprawnego człowieka.

Zakończenie

Rosnący a niewykorzystany rynek turystów niepełnosprawnych, wprowadzenie odpowiednich udogodnień, ciekawych i innowacyjnych produktów, dostosowanie obiektów, a także terenów wiejskich do wymogów owych klientów nie tylko uatrakcyjni pobyt, ale także zwiększy konkurencyjność i dochodowość całego regionu.

Trzeba mieć na uwadze prognozy specjalistów o niekorzystnych trendach demograficznych (starzenie się społeczeństwa, zmniejszenie liczby urodzeń, wzrost wskaźnika długowieczności), które pojawiły się końcem XX w. i będą się pogłębiać. Przemiany te zmuszą także gospodarke turystyczną w tym i gospodarzy regionów wiejskich do wprowadzenia pewnych zmian, m.in.¹⁸:

- dostosowania już istniejących oraz tworzenia nowych produktów turystycznych, tak by odpowiadały one potrzebom osób z mniej lub bardziej ograniczonymi możliwościami swobodnego poruszania się bądź egzystencji,
- wprowadzeniu ułatwień w korzystaniu z ogólnodostępnych elementów otoczenia (obiektów sportowych, rozrywkowych czy transportowych),

¹⁶ www.dogtor.iq.pl (12.03.2009)

¹⁷ M. Roman, *Warsztaty dla osób niepełnosprawnych w gospodarstwie ekoturystycznym „Uroczanka” w Okopach* [w:] R. Ziółkowski (red.), *Osoby niepełnosprawne w turystyce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2010, s. 169.

¹⁸ J. Grabowski, M. Milewska, A. Stasiak, *Vademecum organizatora turystyki niepełnosprawnych*, WSTH w Łodzi, Łódź 2007, s. 59.

- zapewnieniu stałego dostępu do opieki medycznej,
- poprawie komfortu w środkach transportu i obiektach noclegowych.

Turystyka wiejska jest w stanie stworzyć szeroki wachlarz atrakcyjnych, specjalistycznych i konkurencyjnych cenowo produktów turystycznych dostosowanych dla osób niepełnosprawnych. Przyniosłoby to obopólne korzyści, zarówno dla gospodarzy danych terenów wiejskich, jak i turystów o specjalnych potrzebach.

Bibliografia:

1. Chrzanowski P., *Wstyd i niewiedza – pokonajmy bariery*, www.witrynawiejska.org.pl (03.02.2009).
2. Grabowski J., Milewska M., Stasiak A., *Vademecum organizatora turystyki niepełnosprawnych*, WSTH w Łodzi, Łódź 2007.
3. Iwańska M., *Możliwości wykorzystania bazy agroturystycznej na potrzeby niepełnosprawnych turystów* [w:] R. Ziółkowski (red.), *Osoby niepełnosprawne w turystyce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2010, s. 123.
4. Jalinik M., *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2002.
5. Karta Praw Osób Niepełnosprawnych, Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 r., www.mpips.gov.pl (02.10.2008).
6. Kolan-Zwolińska A., *Co to jest zooterapia?* (<http://terapiadzieci.org>) (12.03.09).
7. Kotala A., Niedziółka A., *Kształtowanie przewagi konkurencyjnej w agroturystyce na przykładzie województwa małopolskiego*, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe, tom X, zeszyt 2, www.seria.home.pl (14.03.2009).
8. Łągowska B., Michałowski K., *Aspekty rodzajowo-przestrzenne zagospodarowania turystycznego obszarów wiejskich*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Nr 465, seria „Ekonomiczne Problemy Turystyki” (8), Szczecin 2007.
9. Migas A., *Turystyka osób niepełnosprawnych*, Miesięcznik „Znak”, nr 616, 2006.
10. Program Operacyjny Rozwój Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, dokument elektroniczny, www.fundusze-strukturalne.pl (03.07.2009).
11. Roman M., *Warsztaty dla osób niepełnosprawnych w gospodarstwie ekoturystycznym „Uroczanka” w Okopach* [w:] R. Ziółkowski (red.), *Osoby niepełnosprawne w turystyce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2010, s. 169.
12. Soliński T., Krupa J., *Finansowanie rozwoju turystyki w Polsce w warunkach członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Hotelarstwa i Turystyki, Zeszyt 3, Jasło 2005.
13. Strzembicki L., *Wypoczynek w gospodarstwach wiejskich w opinii turystów* [w:] „*Turystyka wiejska a rozwój i współpraca regionów*”, Zeszyt 15, Prace Naukowo-Dydaktyczne, PWSzZ w Krośnie, Krosno 2005.

14. Wolski J., *Profilaktyczne leczenie i rehabilitacyjne funkcje turystyki. Cz. I. Aspekty fizjologiczne i psychologiczne*, Warszawa 1979 [w:] K. Kaganek, H. Stanuch, *Modele regresyjne uprawiania turystyki aktywnej przez osoby niepełnosprawne wzrokowo i ruchowo*, www.bams.cm-uj.krakow.pl (20.10.2010).
15. Wypoczynek dla niepełnosprawnych, www.ipis.pl (20.10.2010).
16. www.dogtor.iq.pl (12.03.2009).
17. Żbikowski J., Nałęcka D., *Wypoczynek w gospodarstwach agroturystycznych w opinii osób starszych i niepełnosprawnych* [w:] F. Midura, J. Żbikowski, *Krajoznawstwo i turystyka osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Papieża Jana Pawła II, Biała Podlaska 2005, s. 237.